

PAPER DETAILS

TITLE: AVRUPA'DA ORYANTALİZMIN ORTAYA ÇIKISI VE DOZY'NİN, İSLAM'IN ASLÎLİĞİ
HAKKINDAKİ İDDİALARINA KARSİ İSMAIL FENNÎ ERTUGRUL'UN SAVUNMASI

AUTHORS: Hakan UGUR

PAGES: 175-196

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/918785>

– Hakemli Makale –

AVRUPA’DA ORYANTALİZMİN ORTAYA ÇIKIŞI VE DOZY’NİN, İSLAM’IN ASLÎLİĞİ HAKKINDAKİ İDDİALARINA KARŞI İSMAİL FENNÎ ERTUĞRUL’UN SAVUNMASI*

Hakan UĞUR

Doç. Dr., Necmettin Erbakan Ü. Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi

Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

hakanugur1@hotmail.com

Öz

Yaklaşık 1000 yıllık bir geçmişi olan Oryantalizm çalışmaları, başlangıçta bağnaz, saldırgan ve gerçeklikten uzak bir kimlik taşıyordu. Avrupa dünyasının İslam ve Müslümanlar hakkında bilgilenmelerinin ardından son 2-3 yüzyıl içinde Kur’an ve İslam hakkında ilmi kabul edilebilecek eserler hazırlanmaya başlanmıştır. Bu çalışmaların ortak yönlerinden birisi de İslam’ın ilahi bir din, Kur’an’ın ilahi bir kitap olmadığının ispat edilmesi hedefine yönelik olmasıdır. 19. yüzyıldan itibaren oryantalistlerin hazırladığı eserlere karşı Müslüman ilim adamları tarafından reddiye türü eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu yüzyıl içinde meşhur olmuş oryantalistlerin biri de Fransız Reinhardt Dozy’dır. Onun hazırladığı ve Abdullah Cevdet tarafından “*Tarih-i İslâmiyyet*” adıyla Türkçe’ye tercüme edilmiş olan “*Essai sur l’Histoire de l’Islamisme*” eser, İslam’a ve Hz. Peygamber’e dair pek çok iftiralar içeriyordu. Bu eser hakkında hazırlanan pek çok reddiyeden biri de İsmail Fennî Ertuğrul’un “Kitab-ı İzâle-i Şükûk” adlı eseridir. Ertuğrul’un bu eserde ele aldığı konulardan biri de Dozy’nin, İslam’ın ilahi bir din olmadığına dair iddialarıdır. Ertuğrul, Dozy’nin bu konudaki cümlelerini teker teker ele alarak değerlendirmektedir. Bu savunmasında Avrupalı bazı aydınların sözlerini delil olarak kullanmış ve bazı akli değerlendirmeler yapmıştır. O dönemin bir entelektüel tartışmasını yansıtmaları bakımından onun değerlendirmeleri önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, İsmail Fennî Ertuğrul, İzale-i Şükûk, reddiye, Kur’an.

* Bu makale, 19.9.2011-23.9.2011 tarihleri arasında İstanbul’da Kur’an ve Tefsir Akademisi tarafından düzenlenen “Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II” adlı sempozyumda sunulan tebliğden üretilmiştir.

The Appearance of Orientalism in Europe and the Defense of Ismail Fenni Ertugrul against Dozy's Claims about Islam's Originality

Orientalism, which dates back to 1000 years, initially had the characteristics of bigotry and offensiveness, and was far from reality. After the European world was acquainted with Islam and muslims, studies on the Qur'an and Islam, that could be accepted as scientific, started to be prepared in the last few centuries. Claiming that the Qur'an is not a divine book and Islam is not a divine religion is the common ground for these studies. Muslim scholars have begun to write rebuttals against the efforts of the Orientalists as from the 19th centuries. One of the famous orientalists of this century is the French scholar, Reinhardt Dozy. His book "Essai sur l'Histoire de l'Islamisme", which was translated into Turkish by Abdullah Cevdet as "Tarih-i İslâmiyyat", discusses many calumnies against Islam and the Prophet. One of the many rebuttals for this book is the work "Kitab-i Izale-i Shukuk" written by Ismail Fenni Ertugrul. One of the issues that Ertugrul discusses in his work is Dozy's claims that Islam is not a divine religion. In his book, Ertugrul replies each statement alleged by Dozy one by one. In his advocacy, he used the statements of the several European intellectuals as evidence and carry out rational analyses. His critics are significant regarding that they are a reflection of intellectual debate of that period.

Keywords: Orientalism, Ismail Fenni Ertugrul, Izale-i Shukuk, Rebuttal, Qur'an

A. Oryantalizmin Tanımı ve Başlangıcı

Doğu toplumlarının dil, kültür, tarih ve coğrafyaları hakkında yapılmış çalışmalar olarak tanımlayabileceğimiz "oryantalizm", on dokuzuncu yüzyıldan itibaren hız kazanmıştır.¹ Oryantalizmin akademik bir disiplin olarak kurumsallaşması on dokuzuncu yüzyılda gerçekleşmişse de Batı'nın Doğu'ya olan ilgisi çok eskilere dayanır.² Pek çoklarınınca başlangıcı 1312'deki Viyana Konsili kararlarına dayandırılan³ oryantalizmin temellerini 1095 yılında başlayan Haçlı Seferlerine dayandırmak mümkündür. Batıdaki olumsuz İslâm algısı ile Haçlı Seferleri arasında karşılıklı sebep-sonuç ilişkisi vardır.⁴ Bu algıda, Doğu Hristiyanlarınca kaleme alınan reddiyeler, Müslümanlarla yüzlerce yıl birlikte yaşamış olan ve İslâm'ın inanç esasları hakkında bilgileri olan İspanyollar ve Sicilyalılar'ın üretimleri etkili olmuştur. Ancak bu algı, tamamen hayalî ögelere dayanıyordu. Sözelimi, onlara göre Muhammed bir sihirbazdı, sahtekâr, ikiyüzlü ve yalancı bir peygamberdi. Başarısı, cinsel hürriyet ilân etmesinden kaynaklanıyordu. Müslümanlar putperestti. Araplar

¹ Oryantalizmin değişik tanımları yapılmıştır. Bunlar hakkında genel bir bilgi için bkz. Bulut, Yücel, "Oryantalizm", *DiA*, İstanbul 2007, XXXIII/428.

² Bulut, "Oryantalizm", XXXIII/428. Selahattin Sönmezsoy'a göre bazı araştırmacılar oryantalizmin başlangıcı 10. asra, bazıları da 11. asrın başlarına dayandırır. Bu husustaki diğer görüşler için bkz. Sönmezsoy, Selahattin, *Kur'an ve Oryantalistler*, Fecr Yay., Ankara 1998, ss. 27-30.

³ Öztürk, Mustafa, "Oksidentalizm Bağlamında Afgânî-Abduh Ekolü", *Marife*, sy. 3, s. 48.

⁴ Karlığa, Bekir, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 109.

Muhammed'e tapınmaktaydı. Onlara göre İslâm seks, şehvet düşkünlüğü ve hayvanî içgüdülerle dolu saldırgan ve yıkıcı bir din idi. İslâm aslında İsmaililerin (yani Arapların ve daha genel olarak Müslümanların) bir sapkınlığı, göz boyayıcı bir hurafesi ve deccalin habercisi idi. Hz. Muhammed de yalancı peygamber idi. İlk defa, Arapça'da "Yuhanna ed-Dimeşki" ve Latince'de "Johannes Damascenus" olarak bilinen ve son kilise babası kabul edilen Şamlı Aziz John (ö. 749) tarafından dile getirilen bu iddialar,⁵ Ortaçağ Avrupa'sının İslâm tasavvurunu belirlemiş ve Rönesans sonuna kadar bu alandaki en belirleyici unsur olmaya devam etmiştir.⁶

B. Oryantalizmin Akademik Bir Disiplin Haline Gelmesi

Batılıların Kur'an ile ilmî olarak ilgilenmelerinin, Cluny başpapazı "Muhterem Peter" in (Peter the Venerable veya Pierre le Vénérable) (ö. 1156) on ikinci asrın ortalarına doğru Toledo'yu ziyaret etmesiyle başladığı kabul edilir. Bu zat, İslâm'la akli olarak mücadele etmek istedi ve İslâm'ın bütün problemleriyle meşgul olacak bir ekip oluşturdu. Bu ekibin ilk çalışması Kur'an'ın Latinceye çevrilmesi oldu. İngiliz Robert de Retines (Robert of Keton veya Robertus Retensis) (ö. 1143'ten sonra), Toledolu Pierre ile Dalmaçyalı Hermannus (Hermann Dalmate) (ö. 1143'ten sonra)'tan oluşan ekip 1143 yılında Kur'an'ı Latinceye tercüme etti.⁷ Bu tercüme,⁸ pek çok hataları ihtiva etmesine rağmen 1698'de İtalyan Ludovico Marracius'un (ö. 1700) hazırladığı çeviriye kadar, Avrupa dillerinde yapılan diğer çalışmaların kaynağı oldu.⁹ Ancak bu tercüme, ancak 1543 yıllarında Alman teolog Martin Luther'in (ö. 1546) tavsiyesiyle Theodor Bibliander (ö. 1564) tarafından basılacaktır. Alphonse X. (ö. 1284)'un emriyle Don Abraham de Tolado Kur'an'ı İspanyolcaya tercüme etmiştir. Bu eser Bonnaventura de Seve tarafında Fransızcaya tercüme edilmiştir. 12. ve 13. yüzyıllarda Latin dili ile yapılan Kur'an tercümelerinin garazkâr, maksatlı ve yetersiz oldukları bilinmektedir.

⁵ Yuhannâ ed-Dimaşki'nin, İslâm'a karşı yazılmış ilk reddiye özelliği taşıyan Yunanca "De Haeresibus" isimli on sayfayı aşmayan eseri, Hristiyan dünyasında İslâm hakkında yanlış bilgilerin yayılmasında çok etkili olmuştur. Ortaçağ Hristiyan yazarlarının ve günümüz Batılı çoğu yazarın İslâm, Kur'an'n kaynağı ve Hz. Peygamber hakkındaki iddialarında esas aldıkları temel kaynaklardan biri olan bu risaledir. Eserdeki, Hz. Peygamber ve Kur'an'la ilgili asılsız ve çirkin iddialar hakkında bkz. Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, ss. 97-101.

⁶ Kalın, İbrahim, "Batı'daki İslâm Algısının Tarihine Giriş", *Divan*, Sayı 15, s. 5.

⁷ Bkz. Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, s. 250.

⁸ Bkz. Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, s. 115, 250.

⁹ Bulut, "Oryantalizm", XXXIII/428-429. Araştırmalara göre Batıda yapılan ilk Kur'an çevirisi 1143 yılında Latince'ye yapılmıştır. Bkz. Sönmezsoy, *Kur'an ve Oryantalistler*, s. 54.

Daha sonra yapılan Fransızca, İngilizce, İtalyanca ve Almanca tercümeler de eleştirilere maruz kalmıştır.¹⁰

13. yüzyılda Batı'da İslâm'ın inanç esaslarını çürütmek üzere, İslâm'ı daha derinden tanımak için dil bilmenin gerekli olduğu anlayışından yola çıkılarak pek çok şehirde dil okulları kurulması karara bağlandı. Ancak bu kararın hayata geçirilmesi, biraz zaman almıştır.¹¹ 13 ve 14. yüzyıllardaki teşebbüsler oryantalizmin ön hazırlığı olarak değerlendirilmiş, bilimsel ve akılcı bir zemine dayanan çağdaş oryantalizmin başlangıcının ise 18. asrın sonları olduğu kabul edilmiştir.¹²

16. yüzyılda Batı'nın Müslüman dünyasına karşı tavrında kayda değer bir değişiklik olmuştur. Bu dönemde siyasal ve ekonomik ilişkilerin gelişmesi, Doğu'yu gezen seyyahların ve misyonerlerin sayısındaki artış gibi sebepler, bu değişimde rol oynamıştır. Bu dönemde İslâm'a yönelik olumsuz yaklaşımlar şiddetini yitirmiş, hatta Müslümanlara saygı duyulmaya dahi başlanmıştır.¹³ Bu tavır değişikliği, Arapça ile ilgili çalışmaların başlamasını da beraberinde getirmiştir. Avrupa'da ilk Arapça kürsüsü, Paris'te Collège de France'ta Guillaume Postel (ö. 1581) adına kurulmuştur.¹⁴ Ayrıca, 1586-1610 yılları arasında Kardinal Di Fernando de Medici'nin (ö. 1666) kurduğu matbaada Arapça eserler basılmıştır. 1613 yılında Leiden Üniversitesi'nde kurulan Arapça kürsüsünün ilk sahibi olan Thomas Erpenius'un (Thomas Urbanus)¹⁵ hazırladığı *Grammatica Arabica*, bir Avrupalı tarafından hazırlanmış, klasik Arapça'ya dair ilk metodik eser kabul edilir. Erpenius,¹⁶ Arapça grameri ve diğer ilmî konulardaki çalışmalarıyla yaklaşık iki asır boyunca Hollanda'nın Avrupa'da Doğu araştırmaları alanında önder olmasını sağlamıştır.

C. Son Dönem Oryantalist Çalışmalar

Aydınlanma çağında Doğu'ya duyulan ilgi, akademik çalışmaları da teşvik etmiştir. Bu dönemde, Barthelemy de M. d'Herbelot'nun (ö. 1695) *Encyclopedie of Islam* adlı eserinin öncüsü olarak değerlendirilen *Bibliothèque Orientale*'in ilk baskısı, Paris'te 1697 yılında Antoine Galland (ö. 1715) tarafından yapılmıştır. Bu dönemde yaşayan hukukçu ve Oryantalist

¹⁰ Cerrahoğlu, İsmail, "Oryantalizm ve Batı'da Kur'an ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar", *AÜİFD*, XXXI/105.

¹¹ Bulut, "Oryantalizm", XXXIII/429.

¹² Bkz. Özafşar, Mehmet Emin; el-Azami, M. Mustafa, Hasan, Ahmed, *Oryantalist Yaklaşımına İtirazlar*, Araştırma Yay., Ankara 1999, s. 23.

¹³ Bulut, "Oryantalizm", XXXIII/429.

¹⁴ Bkz. Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, s. 56.

¹⁵ Bkz. Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, s. 57.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Kallek, Cengiz, "Erpenius, Thomas", *DİA*, İstanbul 1995, XI/306.

George Sale'in (ö. 1736) 1734 yılında yaptığı, Kur'an'ın İngilizce çevirisi, İslâm'ın yeni bir tarzda araştırılmasına imkân sağlamıştır. Sale'in bu tercümede Müslüman müfessirlere dayandığı ve bilhassa meşhur müfessir Beydâvî'den (ö. 1286) faydalandığı söylenir. Eserin "Giriş" kısmında Hz. Muhammed'in doğrudan doğruya Tanrı tarafından gönderilmediğini, ancak onun insanî yetenek ve ilgilerinin, dine uygun bir hayat sürmeyen Hristiyan kilisesini uyarmak amacıyla Tanrı tarafından kullanıldığını iddia ediyordu. Aynı dönemde Simon Ockley de (ö. 1720) aynı düşüncelere sahipti. Böylece Hz. Muhammed o zamana kadarki gibi deccal olarak değil, tarihte önemli rol oynamış bir kişi olarak değerlendirilmiş oluyordu. Bu dönemde John Medows Rodwell (ö. 1900) 1861'de Londra'da The Koran adıyla yayımladığı ve Edward Henry Palmer'in (ö. 1882) 1880'de Oxford'da yayımladığı İngilizce Kur'an tercümeleri ilgi görmüş ve pek çok basımları yapılmıştır. Hermann Ulmann (Grefeld 1840) ve Max Henning (ö. 1927) (Leipzig 1901)'in Almanca; Ablin de Biberstein Kasimirski (ö. 1887) (Paris 1840), Edouard Montet (ö. 1883) (Paris 1925)'nin Fransızca; Alessandro Bausani (ö. 1988) (Florenca 1955)'nin İtalyanca; Juan Vernet'in (ö. 2011) (Barcelona 1963) İspanyolca tercümeleri, başlıca Kur'an tercümeleridir.¹⁷ Son dönem İngilizce tercümeler arasında, Muhammad Marmaduke Pickthall'un (ö. 1936) "The Meaning of The Glorious Koran en Explanatory Translation" (London 1930) ve Muhammad Esed'in (ö. 1992) hazırladığı "The Message of The Qur'an" (Gibraltar 1980) adlı çeviriler, diğerlerinden daha fazla tutulmuş ve değer kazanmıştır. İngilizce Kur'an çevirileri arasında dil yönünden en başarılı olanı, Cambridge'li Arthur John Arberry'nin (ö. 1969) "The Holy Koran, an Introduction With Selection" (London 1953) adlı tercümesi kabul edilmiştir.¹⁸

19. yüzyılda oryantalizm çalışmalarının akademik bir disiplin olarak kurumsallaşmasıyla Doğu ve İslâm hakkında pek çok eleştirel çalışma ortaya çıktı. 1800-1950 yılları arasında yazılan Doğu ve Ortadoğu'yu ele alan kitapların sayısının 60 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁹ Bu çalışmalar sayesinde Batı'nın üstünlüğünü vurgulayan Doğu imajı, Doğululara da kabul ettirilmiştir.²⁰ Bu dönemdeki oryantalistlerden her biri, bir ilmî disiplinde uzmanlaşarak Hz. Muhammed'in hayatı, peygamberliği, hadislerinin kaynağı ve mevsukiyeti, vahyin Hz. Muhammed'e inzali, Kur'an'ın

¹⁷ Bulut, "Oryantalizm", XXXIII/430; Cerrahoğlu, "Oryantalizm ve Batı'da Kur'an ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar", s. 107.

¹⁸ Cerrahoğlu, "Oryantalizm ve Batı'da Kur'an ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar", ss. 107-108.

¹⁹ Cerrahoğlu, "Oryantalizm ve Batı'da Kur'an ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar", s. 104.

²⁰ Bulut, "Oryantalizm", XXXIII/430.

kaynağı, üslûbu, Kur'an kıraatleri, Kur'an'ın yazılması ve Kur'an'ın orijinalitesini koruyup korumadığı gibi pek çok konuda araştırmalar yaparak ve eserler ortaya koyarak birtakım yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Bu dönemde Kur'an üzerinde çalışmaları bulunan isimlerden başlıcaları, Dr. Aloys Sprenger (ö. 1893), William Muir (ö. 1905), Ignaz Goldziher (ö. 1921), Theodor Nöldeke (ö. 1930), Josef Horowitz (ö. 1931), Richard Bell (ö. 1952), Arthur Jeffery (ö. 1959) ve Rudi Paret'tir (ö. 1983).²¹ Son dönem oryantalistlerinden özellikle Yahudi olanları İslâmî kavramları, ibadetleri vs. Yahudi dinî kaynaklarına dayandırmışlar ve bu tezlerini birçok kitap ve makalede dile getirmişlerdir.²² 19. yüzyılda Abraham Geiger (ö. 1874), "Was hat Muhammed aus dem Judenthume Aufgenommen"²³ adlı eserinde bu görüşü savunmuştur. Onu bu konuda Josef Horowitz (ö. 1931), Hartwig Hirschfeld (ö. 1934), David Sidersky, Shapiro, Abraham Isaac Katsh (ö. 1998), Funkel, C. H. Torrey gibi pek çok oryantalist takip etmiştir. Hannah Zacharias takma adıyla yazan Dominikan rahibi P. Thery ise bu konuda son derece garip bir teori ortaya koymuştur.²⁴ Onun iddiasına göre, "Hz. Muhammed bir Yahudi olan Hz. Hatice ile evlendikten sonra gerek hanımının teşvikleri gerekse Mekke'de bulunan bir Yahudi âlimin irşad ve daveti üzerine Yahudi dinine girer. Yahudi olduktan sonra da bu Yahudi âlime yardım ederek, Arap yarımadasının yahudileşmesine çalışır. Bu batıl iddiaya göre Hz. Muhammed Allah katından gönderilmiş bir elçi olmadığı gibi, aksine bu Yahudi âlimin elinde istediği gibi oynattığı bir aletten başka bir şey de değildir. Resulullah'ın en büyük mucizelerinden olan Kur'an-ı Kerim'e gelince, o da bu Yahudi âlimin kitabından başka bir şey değildir. Yahudi âlim onu Hz. Musa'nın İbranice yazılmış kitabından Arapça'ya tercüme etmiştir. Ancak bugün okuduğumuz Kur'an-ı Kerim, bu âlimin Arapça'ya çevirdiği hakiki Kur'an değildir. O halde hakiki Kur'an-ı Kerim nerededir? Kaybolmuştur, belki de, onu Ebu Bekir ya da Osman yakmış, belki de kütüphanelerdeki elyazmaları arasında yok olup gitmiştir. Bugün elimizde bulunan Kur'an-ı Kerim 'e gelince o, İslam'ın

²¹ Bkz. Sönmezsoy, *Kur'an ve Oryantalistler*, ss. 32-47.

²² Bu hususta bkz. Uğur, Hakan, *Tevrat'ın Kur'an'a Arzı, Kur'an'ın Tevrat'ta Tasdik Ettiği Konular*, Emin Yay., Bursa 2011, ss. 118-120, Gökkır, Bilal, "Oryantalist Literatürde Kur'an'ın Kaynağı Tartışmalarının Kaynağı Disiplinlerarası Bir Yaklaşım", *Bilimname*, Sayı 7, ss. 29-30.

²³ Eser 1833 yılında Bonn'da basılmıştır. 1898 yılında "Judaism and Islam adıyla Madras'ta İngilizce olarak yayınlanmıştır. Bkz. Gökkır, "Oryantalist Literatürde Kur'an'ın Kaynağı Tartışmalarının Kaynağı Disiplinlerarası Bir Yaklaşım", s. 29.

²⁴ Bkz. Akdemir, Salih, "Müsteşriklerin Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed (SAV)'e Yaklaşımları", *AÜİFD*, XXXI/193-194.

amellerini anlatan bir tarihten başka bir şey değildir."²⁵ Rahib Thery, kitabının sonunda, batıl nazariyesini özetlediği bir tablo ilave etmeyi de ihmal etmemiştir.²⁶

Bütün bu iddialara karşı, Müslümanlar tarafından beklenen reaksiyon gecikmemiş ve gerek reddiye türü eserlerde, gerek kitapların içinde yer alan bölümlerde, gerekse gazete makalelerinde söz konusu iddialar cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Oryantalistlerden bazıları, değişik sebeplerle Osmanlı aydınlarını diğerlerinde daha fazla etkilemiş, eserleri Türkçe'ye çevrilmiş, basılmalarının hemen ardından reddiyeler kaleme alınmıştır.

D. Son Dönem Osmanlı Ulemasının Oryantalistlere Yaptığı Reddiieleri

Reinhardt Dozy'nin (ö. 1883) yazdığı ve Abdullah Cevdet (ö. 1932) tarafından Türkçe'ye çevrilen *İslâm Tarihi* (Essai sur l'histoire de l'Islamisme) adlı esere İslâm dünyasında ve bhusus Osmanlı toplumunda pek çok reddiyeler yazılmıştır. Manastırlı İsmail Hakkı'nın (ö. 1912) *Hak ve Hakikat* adlı kitabı ve Sırat-ı Müstakim Dergisi'nde çıkan "Târîh-i İslâmiyyet" başlıklı yirmi yedi bölümden oluşan serî makaleleri,²⁷ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin (ö. 1914) *Tarih-i İslâm*'ı²⁸ ve İsmail Fennî Ertuğrul'un (ö. 1946) *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*'u, bunların en önemlilerindendir.

Fransız oryantalist Ernest Renan (ö. 1892), 1883 yılında Sorbonne Üniversitesi'nde "İslâm ve İlim" (L'Islamisme et la Science) başlıklı bir konferans vermiştir. Bu konferansta o, İslâm hakkında birtakım yakışıksız isnatlarda bulunmuştur.²⁹ Onun temel iddiası, İslâm ile bilimin birbirine tamamen zıt unsurlar olduğuydu.³⁰ Onun konferanstaki ifadeleri de İslâm dünyasında karşılık bulmakta gecikmemiştir. Nâmık Kemal'in (ö. 1888)

²⁵ Akdemir, "Müsteşriklerin Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed (SAV)'e Yaklaşımları", s. 194.

²⁶ Söz konusu tablo hakkında bkz. Akdemir, "Müsteşriklerin Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed (SAV)'e Yaklaşımları", ss. 195-196.

²⁷ Yavuz, Salih Sabri, "Manastırlı İsmâil Hakkı", *DİA*, Ankara 2003, XXVII/564; Hanioglu, M. Şükrü, "Abdullah Cevdet", *DİA*, İstanbul 1988, I/91.

²⁸ Bkz. Uçman, Abdullah, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII/424; Cündioğlu, Dücan, "Ernest Renan ve 'Reddiieler Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", 1996/2, ss. 14-15.

²⁹ Bkz. Bilici, Faruk, "Renan", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV/569-570; Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiieler", s. 9 vd.

³⁰ Hatiboğlu, İbrahim, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Târîh-i İslâmiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı 3, s. 200.

(*Renan Müdafaaanâmesi* adlı kitabı),³¹ Cemaleddin Afgânî (ö. 1897), Atâullah Bâyezidof (*Redd-i Renan* adlı kitabı), İbnu'r-Reşâd Ali Ferruh (ö. 1904), Muhammed Abduh (ö. 1905) (*el-İslâm ve'n-Nasrâniyye ma'a'-ilm ve'l-medeniyye* adlı kitabı),³² Seyyid Emir Ali (ö. 1928), Reşid Rıza (ö. 1935), Celâl Nuri İleri (ö. 1938), Muhammed Hamidullah (ö. 2002) gibi zatlar tarafından hazırlanmış eserler, Renan'ın iddialarına karşı reddiye olarak neşredilmiştir.³³ Yine, Mustafa Asım Köksal (ö. 1998)'ın İtalyan oryantalist Leone Caetani'ye (ö. 1926) yazdığı reddiye de³⁴ bu kapsamda değerlendirilebilir.³⁵ Bu reddiyelerin yanı sıra, Ahmed Midhat Efendi (ö. 1912), Musa Kâzım Efendi (ö. 1920), Mustafa Sabri Efendi (ö. 1954) ve Bediuzzaman Said Nursî (ö. 1960) gibi Osmanlı döneminde ve sonraki dönemde yaşamış âlimler de oryantalistlere eleştirilerde bulunmuşlardır.

E. İsmail Fennî Ertuğrul ve Kitab-ı İzale-i Şükûk'u

Makalemizde üzerinde duracağımız İsmail Fennî Ertuğrul, 1885 yılında Bulgaristan'ın Tırnova kasabasında doğmuş, memleketinin işgal edilmesi üzerine İstanbul'a geçmiş, orada değişik devlet kademelerinde görev yapmış, görev yaptığı birimlerde çalışkanlığı, dürüstlüğü ve titizliği ile temayüz etmiş ve bu sayede kısa sürede yükselmiş ve çeşitli madalyalarla onurlandırılmıştır. 1911 yılında emekli olmasını müteakip, daha önce başladığı eserleri tamamlamaya çalışmış, bilhassa felsefî konularda araştırmalar yapmıştır. Şiir ve musiki ile de ilgilenen Ertuğrul, güftelerinin çoğu kendisine ait olmak üzere 200'den fazla şarkı bestelemiştir. Hayatında hiç evlenmeyen, gösterişsiz ve münzevî bir hayat yaşayan Ertuğrul, 1946'da İstanbul'da vefat etmiştir. Ertuğrul'un temel düşüncesi vahdet-i vücûdun benimsenmesi ve materyalizmin reddedilmesine dayanır. O, bu görüşlerini, yazdığı pek çok eserde savunmuştur. Başlıca eserleri, *Lugatçe-i Felsefe*, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, *Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddîn-i Arabî*, *Küçük Kitapta Büyük Mevzûlar* ve *Hakikat Nurları*'dır. Bu eserlerden

³¹ Akün, Ömer Faruk, "Nâmık Kemal", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII/375; Bilici, "Renan", XXXIV/570. Namık Kemal'in bu eseri, onun ölümünden 20 yıl sonra 1908'de İstanbul'da basılmıştır. Eserin ikinci basımı M. Fuad Köprülü tarafından 1962 yılında Ankara'da yapılmıştır. Sadeleştirilmiş üçüncü basımı ise Abdurrahman Küçük tarafından 1988 yılında İstanbul'da yapılmıştır. Bkz. Cündioğlu, "Ernest Renan ve Reddiler", ss. 41-44.

³² Bilici, "Renan"; Özervarlı, M. Sait, "Muhammed Abduh", *DİA*, XXX/486.

³³ Bkz. Cündioğlu, "Ernest Renan ve Reddiler", s. 28.

³⁴ Köksal, Mustafa Asım, *Müşterek Caetani'nin Yazdığı İslâm Tarihindeki İsnad ve İftiralar Reddiye*, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara 1961.

³⁵ Renan'a yazılmış reddiyeler hakkında geniş bilgi için bkz. Cündioğlu, "Ernest Renan ve Reddiler", s. 9 vd.

pek çoğu daha sonra sadeleştirilerek tekrar basılmıştır.³⁶ İsmail Fennî, İngilizce ve Fransızca'yı iyi derecede bilmesi sayesinde eserlerinde batılı yazarlardan geniş şekilde istifade etmiş, yeri geldiğinde onları tenkit etmiştir.³⁷ İsmail Fennî'nin, oryantalistlerin İslâm'a dair iddialarına verdiği cevaplara, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk* ve *Hakikat Nurları* adlı eserlerinde rastlıyoruz. Kur'an ile ilgili iddialara verdiği cevaplar ise *Kitab-ı İzâle-i Şükûk* adlı eserinde yer alır. Bu sebeple biz makalede, bu kitaptaki görüşlerini temel alacağız.

Diğerlerine nispetle fazla tanınmayan *Kitab-ı İzâle-i Şükûk* adlı eseri, Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. İsmail Fennî'nin eserlerinden birçoğu daha sonra Lâtin harfleri ile basılmış olmasına rağmen bu eserin ikinci baskısı yapılmamıştır. Eser 1928 yılında İstanbul'da basılmıştır. 253 sayfadır. Müellif kitabın başlığı altına "*Dozy'nin "Tarih-i İslâmiyet"i Üzerine Reddiyedir*" şeklinde bir kayıt koymuştur. Bu nottan da anlaşılacağı gibi kitap, Hollandalı oryantalist Reinhardt Pieter Anne Dozy'nin (ö.1883) yazdığı ve Abdullah Cevdet (ö. 1932) tarafından 1908 yılında "*Tarih-i İslâmiyyet*" adıyla Türkçe'ye çevrilen³⁸ "*Essai sur l'Histoire de l'Islamisme (571-1863)*" (İslâmcılığın Tarihi Üzerine Bir Deneme) adlı esere³⁹ reddiye olarak yazılmıştır. Bununla birlikte Ertuğrul, Dozy'nin dile getirdiği iddia ve suçlamaları temel alarak oryantalistlerin dile getirdiği iddiaları geniş bir boyutta ele alır ve değişik yönleriyle cevaplamaya çalışır. Yazar, eserde, Dozy'nin kitabının reddiyesini yaparken çoğunlukla Dr. Aloys Sprenger (ö. 1893), William Muir (ö. 1905) gibi önde gelen oryantalistler ile François-Marie Arouet Voltaire (ö. 1778) ve Ernest Renan (ö. 1892) gibi Avrupa'nın başlıca yazarlarının, Hz. Peygamber, Kur'an, ashabın önde gelenleri ve bazı inanç esasları üzerinde ileri sürdükleri fikirleri konu edinerek onlar hakkındaki görüşlerini dile getirir. Bu yönüyle eserde savunmacı bir yaklaşım gözler önüne serilmektedir. Yazar eserinde,

³⁶ İsmail Fennî Ertuğrul'un basılmamış eserleri hakkında bkz. Bolay, Süleyman Hayri, "İsmail Fennî Ertuğrul", *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 7, ss. 14-15.

³⁷ İsmail Fennî Ertuğrul hakkında bkz. Bolay, Süleyman Hayri, "İsmail Fennî Ertuğrul", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII/98-100; "İsmail Fennî Ertuğrul", *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 7, ss. 11-25; Kara, İsmail, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, Kitabevi Yay., İstanbul 1987, II/137-183 vd.

³⁸ Cevdet, Abdullah, *Tarih-i İslâmiyet*, Matbaa-i İctihad, Mısır 1908.

³⁹ Abdullah Cevdet, Dozy'nin bu eserinin Müslümanlar için en faydalı kitap olduğunu, İslâm tarihi kaynaklarından daha güvenilir bir eser olduğunu tercümenin girişinde ifade etmiş, onun bu sözleri muhafazakâr çevrelerde büyük tepki toplamış, hatta kitaptaki İslâm karşıtı fikirler gençleri ifsat ederek pek çoğunda ruhi bunalımlara sebep olmuş, nihayet bazı tıbbiyeli öğrencilerin intihar etmelerinde etkili olmuştur. Bu yoğun tepkilerin bir sonucu olarak kitap yasaklanmış ve toplatılmıştır. Bkz. Özdemir, Mehmet, "Dozy", *DİA*, İstanbul 1994, IX/515.

mezkûr şahısların Kur'an'ın kaynağı, muhtevası ve üslûbu, Hz. Peygamber'e intikali, Kur'an kıraatleri gibi konular üzerinde de durur. Bu konular, yazarın *Hakikat Nurları* adlı eserinde de kitabın değişik bölümlerinde işlenir. İsmail Fennî, ruh hastalıkları uzmanı olan Bayer de Buamon (A. Baiere de Boismont) dışında, İslâm hakkında araştırmalar yapıp hakkaniyetli değerlendirmeler yapan ve İslâm ile Hz. Peygamber hakkında takdir ve hayranlık hislerini itiraf eden bazı Batılı mütefekkir ve filozofların değerlendirmelerine de yer verir. Meselâ Bartelmy Sentiler'in (Barthelemy Saint-Hilaire)'in (ö. 1895) "Muhammed ve Kur'an" adlı kitabından,⁴⁰ eserin değişik bölümlerinde bolca alıntılar yapar.

İsmail Fennî Ertuğrul'un bu eserinde oryantalistlere karşı takip ettiği savunmacı yaklaşım ve kullandığı üslûp, içinde bulunduğu dönemdeki Osmanlı aydınlarının oryantalistlerin Kur'an hakkındaki ithamları karşısındaki konumu hakkında bize bilgi verecektir.

Eserin Mukaddime bölümünde eserin yazılış serüveni anlatılmaktadır. Yazar, Dozy'nin yazdığı ve "Tarih-i İslâmiyyet" ismiyle Türkçe'ye çevrilen *"Essai sur l'Histoire de l'Islamisme (571-1863)"* (İslâmcılığın Tarihi Üzerine Bir Deneme) isimli kitabın Fransızca tercümesini okuduğunu ve eserde yer alan kasıtlı bilgilerin ehil kişiler tarafından cevaplandırılmasını bir süre beklediğini, ancak daha sonra yakın dostlarından bir gencin eseri okuyup ondan etkilendiğini söylemesi üzerine başkalarının da zihinlerinin karışmaması için bir reddiye hazırlamaya karar verdiğini ve böylece bu eserin ortaya çıktığını zikretmektedir.⁴¹ Yazar, görüşlerine destek olmak üzere tarafsız ve insaflı bir âlim olduğunu söylediği Fransız Bartelmy Sentiler'in (Barthelemy Saint-Hilaire) "Muhammed ve Kur'an" adlı eserinden alıntılar yaptığını bildirir. Daha sonra Dozy'nin eserinin tenkidine, kitabın ismiyle (Tarih-i İslâmiyyet) başlar.⁴²

Yazar, "Hâtîme" kısmında, eserde zikredilen değerlendirme ve ayrıntılı bilgilerin, Hz. Peygamber hakkındaki bazı iddiaları boşa çıkardığı ve söz

⁴⁰Jules Barthélemy-Saint Hilaire, *Mahomet et le Coran : précédé d'une Introduction sur les devoirs mutuels de la philosophie et de la religion. Le livre connaît un second tirage la même année*, Paris 1865.

⁴¹Bkz. Ertuğrul, İsmail, Fennî, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928, s. 4. İsmail Fennî, Dozy'nin eserine hiçbir reddiye yazılmadığı için sözkonusu eserini yazmaya karar verdiğini söyler. Ancak burada bir bilgi hatası vardır. Her ne kadar müstakil bir Dozy reddiyesi olmasa da, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin 1911 yılında İstanbul'da yayımladığı "Tarih-i İslâm" adlı eseri geniş ölçüde Dozy eleştirisi ihtiva eder.

⁴²Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, s. 5 vd.

konusu iddiaların tarafsız ve insaf sahibi Batılı araştırmacılar tarafında da reddedildiği ve onlar tarafından Hz. Peygamber'in doğru sözlü olduğunun ve hatta peygamberliğinin dahi itiraf edildiği zikredilir. Bu durumda Hz. Muhammed'in peygamberliği ve İslâm dininin yüceliği hakkında hâlâ şüphesi olanın akl-ı selimden nasipsiz olduğunu söyler. Yazar bu bölümü ve eseri, Müslümanları güzel ahlâklı olmaya ve Hz. Peygamber'in siretini öğrenip hayatlarında tatbik etmeye davet ederek sonlandırmaktadır.⁴³

Eserde İslâm hakkındaki pek çok iddia cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Biz bunlardan, Dozy'nin İslâm'ın aslîliği hakkındaki iddiaları ve Ertuğrul'un bu konuda verdiği cevaplarını ele alacağız.

F. Dozy'nin İslâm'ın Aslîliği Hakkındaki İddiaları ve Ertuğrul'un Ona Verdiği Cevaplar

Oryantalistlerin İslam hakkında yaptıkları çalışmalarda en temel iddiaları, İslâm'ın ilahi kaynaklı olmayıp insan ürünü bir din olduğudur. Onlar, bu temel tezde ortak olup, bu insani kaynağın mahiyeti hakkında ayrışmaktadırlar. Kendi kimliklerine bağlı olarak, kimine göre Hz. Peygamber Kur'an'ı Tevrat'tan, kimine göre İncillerden alıp, birtakım değişikliklerle insanlara Kur'an olarak arz etmiştir. Bu iddialarına dayanak olarak, Hz. Peygamber'in etkileşimde bulunduğunu iddia ettikleri çeşitli isimlerden istimdat etmişlerdir. Bazılarına göre ise vahiy, Hz. Peygamber'in gönlünden neşet etmiştir. İsmail Fennî, İslâm'ın ilahi bir kaynaktan gelmesi konusunda, Kitab-ı İzâle-i Şükûk adlı eserinde Dozy'nin eserinden şu nakilde bulunur: *"İslâmiyet kadar az aslî olan bir din yoktur. Esas olarak Haniflik ve Zerdüştlük etkisi altında genişlemiş olduğu şekilde Musevilik, Arabistan'ın kadim dininden ve Hristiyanlıktan ödünç alınmış bazı esaslar, nihayet Muhammed'in en büyük ve en son nebiyyullah olduğu inancı: İşte Mekkeli peygamberin ortaya koyup yaydığı bütün sistem, bütün manzume-i umur-i mezhebiyye bunlardan ibarettir. Kur'an'da ne derin fikirler vardır ne de yüce ve gönül alıcı bir dil ile ifade edilmiş şairane nazariyeler yer alır. O, diğer dinlerden aldıklarını sembolik ilavelerle karıştırır. Kur'an, büyük meselelerin çözümünü yapmak gayreti içinde olmaz. İslâmiyet şüphesiz dinlerin en adi, bayağı ve tekdüze olanı olduğu gibi, tadile yahut tekemmüle de en az kapasiteli olanıdır."* Dozy, bu durumu, Arapların seciyesiyle izah ettikten sonra şu sözleri

⁴³ Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, ss. 243-245. Eserin kısa bir tanıtımı için bkz. Uğur, Hakan, "Kitab-ı İzâle-i Şükûk", *Marife Dergisi*, Sayı 3, ss. 440-444.

ilave ediyor: "O (Hz. Peygamber), bir derin mütefekkir değildi. Fakat bayağı hünerli bir müteheyyiç idi. Asliliğe meyletmek şöyle dursun, bütün şan ve şerefi aslilikten uzaklaşmakla sağlamaya çalışırdı. Çünkü yaydığı dinin, kendisinden daha önceki peygamberler tarafından her zaman haber verildiğini tekrardan geri durmuyordu."⁴⁴

Dozy'nin bu iddialarını cevaplarırken, Ertuğrul şu ayetleri zikreder: "Şüphesiz Allah katında din İslâm'dır. Kitap verilmiş olanlar, kendilerine ilim geldikten sonra sırf, aralarındaki ihtiras ve aşırılık yüzünden ayrılığa düştüler..."⁴⁵, "Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sımsıkı tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler."⁴⁶, "De ki: "Ey kitap ehli! Bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin: Yalnız Allah'a ibadet edelim. O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâh edinmesin." Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, deyin ki: "Şahit olun, biz Müslümanlarız." Ey kitap ehli! İbrahim hakkında niçin tartışıyorsunuz. Oysa Tevrat da, İncil de ondan sonra indirilmiştir. Siz hiç düşünmüyor musunuz?"⁴⁷, "Şüphesiz bu (hükümler), ilk sayfalarında, İbrahim ve Mûsâ'nın sayfalarında da vardır."⁴⁸, "İbrahim, ne bir "Yahudi", ne de "Hristiyan" idi, ama kendini Allah'a teslim ederek her türlü batıldan yüz çevirmiş biriydi ve O'ndan başka bir şeye ilahlık yakıştıranlardan değildi."⁴⁹, "De ki: "Allah, doğru söylemiştir. Öyle ise hakka yönelen İbrahim'in dinine uyun. O, Allah'a ortak koşanlardan değildi."⁵⁰, "İyilik eden bir kimse olarak kendini tam bir yönelişle Allah'a teslim eden ve İbrahim'in tevhîd dinine uymuş olan kimseden daha güzel din sahibi kimdir?"⁵¹, "...O sizi daha önce... Müslüman diye isimlendirdi..."⁵²

Ertuğrul bu ayetlere dayanarak Allah'ın tek bir din gönderdiğini, onun da İslam olduğunu, onun da Allah'ın birliği ve ahirete imana dayandığını zikreder. Ancak büyük peygamberlerin, insanların dünya ve ahiretlerini ıslah etmekle görevli olmaları sebebiyle, dinin muamelat ve ahkâm yönü

⁴⁴ Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, s. 129.

⁴⁵ Al-i İmran 3/19.

⁴⁶ Rum 30/30.

⁴⁷ Al-i İmran 3/64-65.

⁴⁸ A'lâ 87/18-19.

⁴⁹ Al-i İmran 3/67.

⁵⁰ Al-i İmran 3/95.

⁵¹ Nisâ 4/125.

⁵² Hacc 22/78.

olduğunu, dinin zamana göre değişen cihetinin bu yön olduğunu vurgular. Dinde bir değişiklik olmuşsa bunu gerçekleştiren peygamberler değil, dini esaslardan uzaklaşıp saparak küfür ve putperestliğe ve diğer batıl inançlara düşen insanlardır, der ve onlar bu duruma düştükleri için Allah'ın her zaman onları hidayet yoluna sevk edecek peygamberler gönderdiğini vurgular.⁵³

Ertuğrul, yukarıda zikredilen ayetlere göre, Hz. Peygamber'in, atası Hz. İbrahim'den, hatta Hz. Âdem'den beri yegâne ilahi din olan bu tevhid dinini, Hristiyanlıktaki üçlü tanrı inancı gibi onunla bağdaştırılması mümkün olmayan tağyir ve tahriflerden temizleyip asli mecrasına ve hakiki haline döndürmek üzere gönderildiğini söyler. Hz. Peygamber'in getirdiği şeriat, o zaman uygulamada olan hükümlerden bazılarını yürürlükten kaldırıp bunların yerine, zamanın gereğine uygun hükümler koymuştur.⁵⁴ Dolayısıyla dinin esası bir olduğuna göre onda yenilik ve değişiklik olamayacağı açıktır. Ama muamelât ve ahkâma gelince, İslâm dininde yenilik olmadığını iddia etmek, gerçeğe karşı gözlerini kapamaktan başka bir şey değildir. Müslümanların abdest, namaz, oruç gibi ibadetlerine, hatta ibadethanelerinin inşa ve tertip tarzlarına, nikâh, talak, gasl ve ölü defni gibi muamelâtta geçerli olan şer'i hükümlerine bir kere göz atmak, bu konulardaki büyük farkı ve yeniliği görmeğe kafidir. Eğer İslâm şeriatında Yahudi ve Hristiyanlıkta geçerli olan hükümlere uygun bazı şeyler görülürse bunlara "ödünç alınmış hükümler" nazarıyla bakılmayıp, önceki kutsal kitapların hükümlerinin kaldırılmayarak Allah tarafından yerinde bırakılmış olan kısmı nazarıyla bakılması lazım gelir. Çünkü dini vaz eden Allah olduğu için, bunları başkasından almamış, kendi vaz ettiği gibi ibka etmiştir.⁵⁵ Ertuğrul, böylece, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'da görülen benzerlikler ve ortaklıkları kaynak birliğine yani Allah'tan geldikleri hakikatine bina eder ki, tabii olan da budur.

Ertuğrul, Dozy'ye reddiye olarak hazırladığı eserinde, fikirlerini güçlendirmek amacıyla Avrupalı münevverlerden de sıkı sık alıntılar yapar ki onu diğer reddiye sahiplerinden ayıran özelliklerden biri de budur. Bu kapsamda en çok görüşlerini zikrettiği isimlerden biri de Fransız filozof, gazeteci ve devlet adamı olan Jules Barthélemy-Saint-Hilaire'dir. (ö. 1895). Ertuğrul, bu zatın "Mahomet et le Coran" (1865) (Muhammed ve Kur'an) adlı eserinden alıntılarla görüşlerini destekler. Ertuğrul'un naklettiğine göre Barthélemy-Saint-Hilaire, eserinin giriş kısmında şöyle söyler: "*Cesurca vaaz*

⁵³ Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, ss. 130-131.

⁵⁴ Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, ss. 131-132.

⁵⁵ Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, s. 132.

edilen ve birkaç sene içinde birçok kavme dinini değiştirten bu mezhebin karşısında onun nereden geldiği, hatta ne husule getirdiği hakkında endişeye düşmenin ne faydası vardır? Onun kaynağı hangisi olursa olsun ve muvaffakiyeti ne olursa olsun bunun ehemmiyeti yoktur. Bu inancın Yahudilikten ve Hristiyanlık dininden iktibas etmiş olması, onun büyük bir saygıyı hak etmesine engel değildir.”⁵⁶ Ertuğrul, Saint-Hilaire’in, bu sözleriyle, İslâm’ın ilahi tabiatını itiraf etmeye yanaşmasa da onun saygıdeğer olması noktasında Dozy’ye göre nispeten anlayışlı ve ılıman görüldüğünü söyler. Kur’an’da Hz. Peygamber’in “hatemünnebiyyin” olduğu bildirilmiş olmasına⁵⁷ rağmen vefatından 14 asır gibi bir süre geçtiği halde hiç kimsenin peygamberliğini ispat etmeye muktedir olamaması, bunun hakikat olduğunu gösterir, der.⁵⁸

Ertuğrul, Dozy’nin “Kur’an’da derin ve ulvi fikirler ve gönül alıcı bir dil ile ifade edilmiş şairane nazariyeler yoktur.” sözüne karşı, Kur’an’ın şiir olmadığını yine Kur’an’da açıklandığını, ancak derin ve ulvi fikirler yoktur demenin, gerçeğe tamamen aykırı bir söz olduğunu ifade eder. Çünkü onda olan derin ve ulvi fikirler hiçbir kitapta bulunmaz. Kur’an bize Allah’ın vahdaniyetini, onun isim ve sıfatlarını, insani faziletleri öğretir. Bunlardan daha yüce fikir ne olabilir, der. İslam tarihi boyunca alimlerin tevhid, ahlaka, tasavvufa dair yazdığı binlerce cilt kitabın Kur’an’a dayandığını vurgular. “Kur’an’ın zahırı vardır, batını vardır.” hadisinde⁵⁹ ifade edilen batını mananın, dinleyen kişinin mertebe ve derecelerine göre değiştiğini, bir makamdan diğer bir makama terakki ettikçe o kişiye yeni bir mana açıldığını ve Dozy’nin bu incelikten habersiz olduğunu ifade eder.⁶⁰

Ertuğrul, Dozy’nin “Kur’an’da halledilmeyen büyük meseleler olduğu” sözünden maksadının açık olmadığını, ancak ulûhiyet, tevhid, kâinatın yaratılışının hikmeti, nübüvvet, ruh, ahiret hayatı gibi, insanlarca bilinmesi gerekli olan büyük meselelerin tamamı Kur’an’da insan aklının sınırları, kabiliyet ve istidatına uygun bir şekilde anlatıldığını ve bu meselelerin Kur’an

⁵⁶ Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, s. 132.

⁵⁷ “Muhammed, sizin adamlarınızdan hiçbirinin babası değildir. Fakat o, Allah’ın Resûlü ve nebilerin sonuncusudur...” Ahzab 33/40.

⁵⁸ Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, s. 133.

⁵⁹ Bkz. Abdurrezzak, Ebu Bekir b. Hemmâm es-San’ânî, *el-Musannef*, Dâru’t-Te’sîyl, Kahire 2015, III/358; Ebû Ya’lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsenâ et-Temîmî, *Müşnedu Ebî Yalâ el-Mevsilî*, Dâru’l-Me’mûn li’t-türâs, Dimaşk 1989, 10/410; et-Taberânî, Ebu’l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu’cemü’l-Evsat*, Dâru’l-Harameyn, Kahire tsz., 1/236.

⁶⁰ Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, s. 133.

kadar açık ve makul surette hiçbir kitapta izah edilmediğini söyler. Kur'an'da açıklanmayan konuların, ancak akıl ile anlaşılamayacak meseleler olduğunu ve filozofların bu meseleler hakkında yazdığı binlerce cilt kitabın da herkes için tam olarak inandırıcı olmaktan uzak olduğunu vurgular.⁶¹

Ertuğrul, Kur'an'ın edebi güzelliğini izah ederken, Barthélemy-Saint-Hilaire'in, Kur'an'ın, Arap dilinin en büyük şaheseri olduğunu, ondaki şekil güzelliğinin mevzu güzelliğine eşit olduğunu ve onun tercümelerinde bile bu güzelliğin kendisini gösterdiğini tasdik ettiğini zikrederek şöyle devam ettiğini nakleder:

*“İmanın kaynağı olmakla beraber daimî bir heyecan ve gayreti ilham eden Kur'an olmasaydı Araplar kendilerini bir müddet diğer milletlere dehşet ve hayret saçan ve kendilerini onlara öğretmen kılan bu gayretleri hiçbir vakitte hissetmemiş ve bahusus kullanmamış olacaktı. Birçok hususta Kur'an'ı müdafaa etmek güç ise de bu hususta onu Tevrat ve İncil'in yanına koymak lazım gelir. O bütün ateşini Arapların ruhuna sirayet ettirdi ve onları fikrin birtakım alanlarına nakletti ki onlar bunları hiçbir vakitte bilmeyeceklerdi. İnsan Allah'ın yarattıklarını bu kadar dindarca sevdiği zaman, onları ilmin yardımı ve usulleriyle anlamaya çalışmaya yaklaşır. Kur'an fazla olarak hiç olmazsa hitap ettiği kimseler için mükemmel bir model olmak özelliğine sahiptir. Fikirleri, şeklin bu nazik cazibesıyla tenzih ederek onları ciddi araştırmalara ve daha derin işlere hazırlar.”*⁶² Ertuğrul, Kur'an'ın, Saint-Hilaire tarafından imanın kaynağı ve mükemmel bir model olarak önceki semavi kitapların yanında saygın bir konumda yer aldığının söylendiğini, onun en çok taaddüt-i zevcata (çok kadınla evlilik) karşı çıktığını ve bunun, onun nezdinde büyük bir felaket olarak kabul edildiğini nakleder.⁶³

Dozy'nin Hz. Peygamber hakkında, onun derin bir mütefekkir, bayağı hünerli yani pek az bir dirayet ve marifete malik bir müteheyyiç (un enthouriaste d'un talent médiocre) olduğu ifadesi için; Hz. Peygamber'in dirayet ve bilgi konusundaki yüce derecesinin, hayatı boyunca ortaya koyduğu büyük başarılarla sabit olduğunu, bu konuda sözü uzatmanın dahi gereksiz olduğunu ifade eder.⁶⁴

⁶¹ Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, ss. 133-134.

⁶² Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, ss. 134-135.

⁶³ Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, s. 135.

⁶⁴ Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, s. 135.

Ertuğrul, Barthélemy-Saint-Hilaire'in Hz. Peygamber'in karakteri hakkında, *"Tarafsız bir tarihçi başka bir fikirde bulunamaz. Bundan sonra Muhammed ona yeryüzünde zuhur etmiş olan en fevkalade ve en büyük adamların birisi gibi görünecektir."*⁶⁵ sözünü alıntıladıktan sonra bu konuda Dozy'nin şu garazkar ifadelerini nakleder:

"Muhammed, Arabistan'da her şeyi; dini, ahlaki, hatta hukuku tanzim eden tek bir adamdır. Kur'an ise değişmez ilahi iradeyi ihtiva eden bir tek adam tarafından yapılmıştır. İslâmiyet'te bu sebeple büyük bir sabitlik, hareketsizlik vardır. Buna itiraz olunamaz. Fakat bu keyfiyet, şâyân-ı tebrik olmak şöyle dursun, bilakis buna teessüf olunmalıdır. Zira sürekli olarak terakki etme, insanlığa verilmiş bir görevdir. Hareketsizlik ölüm demektir ve hareketsizlik maatteessüf İslâmiyet'in bir prensibidir. Dinî konularda bir defa hakikat tanınan her şeyin, asırlar boyunca hakikat olarak kabul edilmesi mecburiyetini bir an için kabul etsek bile, mamefih bunun için belli bir hukukun bütün zamanlara uygun olacağı iddiasında bulunmaya hakkımız olamaz. İşte İslâmiyet'in hali bu merkezdedir. Kur'an'ın kanunları hala uygulama sahasındadır ve İslâmiyet mevcut oldukça uygulanmaya devam edecektir. Haydi, bu kanunlar, tesis olunduğu zaman için iyi olmuş olsun, o zaman için hakiki bir terakki vücuda getirmiş bulunsun, bunların tamamını sorunsuz olarak kabul ederiz. Lakin Şarlman'ın (ö. 814) kanunları da zamanı için fevkalade iyiydi. Bununla beraber Şarlman'ın hüküm sürdüğü bütün milletler, mezkûr kanunları daima muhafaza ve takip etmeye mahkûm olsalardı bunların hali ne olurdu? Batı Avrupa için terakki imkânsız olmaz mıydı?" diyor.⁶⁶

Dozy'nin, İslam'ın durağan, gelişimden uzak ve ilkel bir tabiata sahip olduğu iddiasına dayanan bu satırlarına Ertuğrul'un cevabı şu şekildedir: *Evvela Kur'an Hz. Muhammed tarafından yapılmış bir kitap değildir, ilahî bir vahiydir, sonsuz bir mucizedir. Bu, yukarıda açık delillerle ispat edilmiş olduğundan konunun tekrar ele alınmasına ihtiyaç yoktur. Dini, ahlaki, hukuku, hâsılı her şeyi bir adam yapmaya kadir olamaz. Böyle bir şey dünyada hiç görülmemiştir. Bilhassa Hz. Peygamber Efendimiz küçük bir şehirde yetişmiş ümmi bir zattır. Onun doğrudan doğruya ilahi vahye ve Allah'ın yardımına mazhar oluşunu tasdik etmeksizin bu büyük işleri vücuda getirmiş olduğunu iddia etmek, tamamen akla aykırıdır.*⁶⁷ Ertuğrul, İslam'ın ve Kur'an'ın durağan ve çağın gerisinde kalan bir tabiata sahip olduğunu

⁶⁵ Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, ss. 135-136.

⁶⁶ Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, s. 136.

⁶⁷ Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, s. 137.

vurgulayan bu cümlelere; İslam'ın esasının tevhid olduğunu ve İslam'ın inanç esaslarının mecburen değişmemesi gerektiğini, bu konudaki ihtilafların, insanların heva, heves ve cehaletlerinden kaynakladığını, ibadetlerle ilgili hükümlerin de İslâm şeriatı ile kemal noktasına ulaşmış olduğu için bu konuda da herhangi bir değişiklik gerçekleştirilmesine lüzum kalmadığını, esasında İslâmî ibadetlerin şekillerine ve ihtiva ettiği çeşitli hüküm ve faydalara bir kere nazar edildiğinde onların mükemmellik vasfını taşıdığını anlamanın mümkün olduğunu söyleyerek bu konuda temel ibadetlerin belirgin vasıflarını örnek olarak zikreder. Abdestin, temizliğin en faydalı bir şekli olduğunu, namazın, insanların saygı ifade eden hareketlerinin tamamını içinde topladığını, oruç, nefis terbiyesi için en güzel bir vasıta olduğunu, ibadetleri yerine getirme konusunda çekilen zorlukların, ancak tütün ve işret gibi mekruh ve haram şeyleri alışkanlık haline getirmenin bir sonucu olduğunu vurgular. Bir diğer temel ibadet olan haccın, mukaddes makamların ziyaretıyla günahların affedilmesi ve kalplerin feyizlerle dolmasını sağlamasının yanı sıra, dünyanın dört bir köşesinde yaşayan Müslüman kardeşlerin diğerlerinin hallerinden haberdar olmaları ve kardeşlik bağlarını sağlamlaştırmaları için bir vesile olduğuna; zekâtın ise, malları temizleyip bereketlendirmenin dışında, nefsin mal toplama hırsını ve ihtiyaç sahiplerinin zenginlere karşı olan düşmanlık duygularını giderdiğine işaret eder. Ayrıca zekâtın, zengin olanları paralarını tutmayıp istifadeye sunmaya mecbur edeceği için hem fakirler hem de zenginlerin bu ibadetten istifade etmiş olacağını söyler.⁶⁸

Ertuğrul, bu konuda yine Saint-Hilaire'in şu satırlarını aktarır: *"Bu gibi durumlarda Muhammed'in bir kanun kitabı düzenlemeye asla teşebbüs etmemiş olmasından ve dağınık bir halde olan bildirilerinin sayıca az ve çoğunlukla müphem olmasından dolayı bahtiyardır. Kur'an'da asıl kanunların ne kadar az olduğunu görmek hayret vericidir. Biz Mekke nutuklarında hemen hiçbir şey olmadığını gördük. Lakin Medine'ninkilerde bile sarîh kanun gayet azdır. Medine surelerinin çoğunluğu geçici birtakım olaylarla ilgilidir. Müslümanların savaş meydanındaki hareket tarzına ve Allah yolunda ölenlerin şerefine sitayişler, en sık olan mevzulardır. Ve Muhammed harp etmek lazım geldiği zamanda beyaz bayrak gösterenlere hakareti esirgemez. Ayetlerin birçoğu, hükümdar peygambere mütemediyen korkaklık bahanelerini arz etmekte olan münafıklara aittir. Lakin Medine nutuklarının başlıca konusu, kendisini kabul etmemelerini affedemediği Yahudilerin*

⁶⁸ Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, ss. 137-138.

hareketidir.”⁶⁹ “Şüphesiz Muhammed ne yeni bir kanun kitabı yapmak, ne de tabilerine şiddetli ve sıkı mezhep merasimlerini yüklemek niyetinde değildi. Galiba çok açık bir yanlış hareketin tedibini gerekli görmesi hariç olmak üzere, kendi isteğiyle kanun-i mukarraratı ancak nadir durumlarda ittihaz etmiştir ve Kur’an’ın şeriate dair ayetlerinin ancak Medine’nin valisi sıfatıyla kendisine yöneltilen soruların cevapları olduğu aşikârdır.”⁷⁰ Ertuğrul, bu alıntısıyla, Kur’an’da zaten tarihsel vasıf taşıyan kanunların çok fazla olmadığını, dolayısıyla bu tür ifadeler üzerinde tartışmanın da gereksiz olduğunu ortaya koymuş olmaktadır. Bununla birlikte, Saint-Hilaire’in de vurguladığı gibi Medine’de inmiş surelerde muamelata dair hükümler ihtiva eden pek çok ayet vardır. Ancak bu ayetlerde, genel olarak, sınırları tespit edilmiş ve tarihsel vasıflar taşıyan ifadeler değil, evrensel normlara ve etik ilkelere uygun ve genel geçer vasıf taşıyan ilkeler yer almaktadır. Dolayısıyla Dozy’nin, Kur’ani hükümlere dair ilkellik iddiası temelsizdir.

Sonuç

Avrupa’da Kur’an hakkındaki araştırmalar 11 ve 12. yüzyıllarda ilk olarak Kur’an’ın Latinceye çevrilmesiyle başlamış, matbaanın icadı ile Kur’an’ın Latince çevirileri ve Kur’an reddiyeleri de ilk kez 1543 yılında Basel’de basılmış ve yayımlanmıştır. 19. yüzyıldan itibaren oryantalist çalışmalarda İslâm’a ve Kur’an’a yaklaşımları bakımından nisbî bir yumuşama yer aldığı dikkat çekmektedir. Ancak peşin hüküm ve duygusallıktan uzak kaldığı iddia edilen oryantalistler dahi, kin ve garazlarını satır aralarında da olsa belirtmekten kendilerini alamamışlardır. Çoğu oryantalistin eserlerinde, ne kadar tarafsız görünürlerse görünsünler iki konu daima kendini göstermektedir: Hz. Peygamberin peygamberliğinin sıhhati ve Kur’an’ın kaynağı ve onun vahiy mahsulü olup olmaması meselesi.

İsmail Fennî Ertuğrul, dinî bilgileri yetersiz olan Müslümanların zihinlerinin Dozy’nin “İslâm Tarihi” adlı eserinden etkilenmesini önlemek için “Kitab-ı İzâle-i Şükûk” adlı eseri kaleme almış ve bu eserde, İslâm, Kur’an ve Hz. Peygamber hakkında ileri sürülen ve bugün de değişik şekillerde tekrarlanan itiraz ve hücumları dile getirerek cevaplandırmıştır. Bu fikirlerini ortaya koyarken Fransız felsefeci Barthelemy Saint-Hilaire’in (ö. 1895) “Mahomet et le Coran” (Muhammed ve Kur’an) adlı eserinden geniş ölçüde faydalanmıştır. Ertuğrul, Dozy’nin eserinde ele alınan, Hz. Peygamber’in bazı şahsî tasarrufları, onun sara ve isteri hastası olması, Bahîra ve Nastura ile görüşmesi, Arap kabilelerinin korkudan iman etmeleri, kırtas olayı, garânîk

⁶⁹ Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, ss. 138-139.

⁷⁰ Ertuğrul, *İzâle-i Şükûk*, s. 139.

vakası, Kur'an'ın üslubunun düzensiz olması, Kur'an'ın dilinin fasih olmaması ve onda gramer hatalarının bulunması, bazı ayetlerin Hz. Ömer'in arzusuna göre nazil olması, Kur'an kıssalarının Tevrat'tan alınması gibi iddiaları ele alarak cevaplandırmaya çalışmıştır. Bu eser, akademik olmaktan çok, Müslümanların imanını kurtarmak ve tereddütlerini gidermek amacıyla yazılmıştır. Bu sebeple Dozy'nin iddiaları derinlikle ve sistemli olarak ele alınmaktan öte, Batılı yazarların da görüşlerine dayandırılarak sathî aklı deliller ve hadis rivayetleri yoluyla cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Neşredildiği dönemde İslâm coğrafyasında büyük infiallere yol açan ve Osmanlı yönetimi tarafından tercümesinin basımı ve dağıtımı yasaklanan Dozy'nin İslâm tarihi adlı eseri hakkındaki bir reddiye olması ve İngilizce ile Fransızca'ya vakıf bir zat tarafından Batılı kaynaklar da kullanılarak hazırlanan bir eser olması bakımından İsmail Fennî Ertuğrul'un Kitab-ı İzâle-i Şükûk adlı eseri önem taşımaktadır.

Dozy'nin mezkûr eserinde, Kur'an'ın ilahi kaynaklı bir kitap olmadığı iddiası da ele alınarak temellendirilmeye çalışılmaktadır. Dozy, bu iddiasını, saldırgan ve ilmiyetten uzak bir üslupla ve garazkâr ifadelerle ele almaktadır. Ertuğrul, onun bu bahiste kaleme aldığı ifadeleri cümle cümle değerlendirerek cevaplandırmaya çalışmıştır. Ertuğrul'un bu konuda yazdıkları, samimi ve dinî hassasiyet sahibi bir müminin kaleminden çıkan, daha çok duygusal ve sübjektif değerlendirmeler olarak kabul edilebilir. Temel kaynaklara dayanarak ve kıyaslar yaparak derinlikli değerlendirmeler yapmak yerine, sathi cevaplar ve bazı Avrupalı münevverlerin nispeten insafî değerlendirmelerini nakletmekle yetinmiştir. Daha çok felsefi konulara yönelmiş bir aydın olarak Ertuğrul, *İzale-i Şükûk* adlı eserinin mukaddimesinde de yazdığı gibi, kendisini, bu konuları derinlemesine ele alacak derinlikte bilgiye sahip bir kişi olarak görmez. Sadece, bu iftiralar dolu kitaba, kendi döneminde yaşayan ilim ehli hak ettiği cevabı vermediği için, üzerine düşen sorumluluğu yerine getirme çabası içinde olmuştur. Dozy'nin eseri hakkındaki değerlendirmelerinin Abdullah Cevdet'in, birtakım hatalarla dolu çevirisi üzerinden değil, eserin Fransızca orijinali üzerinden yapılmış olması, eserin orijinal yönlerindendir. 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İstanbulunun ve daha geniş planda İslam dünyasının gündemini meşgul eden bu entelektüel konuları tanımak, günümüz gündemindeki bazı tartışmaların kaynaklarını tanıma hakkında bizim için yol gösterici olacaktır.

Kaynakça

Abdurrezzak, Ebu Bekir b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, Dâru't-Te'siyl, Kahire 2015.

Akdemir, Salih, "Müsteşriklerin Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed (SAV)'e Yaklaşımları, *AÜİFD*, XXXI/179-210.

Akün, Ömer Faruk, "Nâmık Kemal", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII/361-378.

Bilici, Faruk, "Renan", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV/569-570.

Bolay, Süleyman Hayri, "İsmail Fennî Ertuğrul", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII/98-100.

Bolay, Süleyman Hayri, "İsmail Fennî Ertuğrul", *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 7, ss. 11-25.

Bulut, Yücel, "Oryantalizm", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII/428-437.

Bulut, Yücel, *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*, Yöneliş Yay., İstanbul 2002.

Bulut, Yücel, "Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Marife*, Sayı 3, ss. 13-38.

Caetani, Leone, *İslâm Tarihi*, Terc. Hüseyin Cahid, İstanbul 1924.

Cerrahoğlu, İsmail, "Oryantalizm ve Batıda Kur'an ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar", *AÜİFD*, XXXI/95-136.

Cevdet, Abdullah, *Tarih-i İslâmiyet*, Matbaa-i İctihad, Mısır 1908.

Cündioğlu, Düccane, "Ernest Renan ve "Reddiyeler" Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divan*, 1996/2, ss. 1-94.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî, *Müsnedu Ebî Yalâ el-Mevsilî*, Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, Dimaşk 1989.

Ertuğrul, İsmail Fennî, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, Orhaniye Matb., İstanbul 1928.

Ertuğrul, İsmail Fennî, *Hakikat Nurları*, Kağıt ve Basım İşleri A.Ş., İstanbul 1949.

Ertuğrul, İsmail Fennî, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, Orhaniye Matb., İstanbul 1928.

et-Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, Dâru'l-Hameyn, Kahire tsz.

Gökkır, Bilal, "Kur'an'da Yabancı Kelimeler Meselesine Oryantalist Bir Yaklaşım", *Marife*, Sayı 3, ss.135-142.

Gökkır, Bilal, "Oryantalist Literatürde Kur'an'ın Kaynağı Tartışmalarının Kaynağı Disiplinlerarası Bir Yaklaşım", *Bilimname*, VII/29-40.

Hanioğlu, M. Şükrü, "Abdullah Cevdet", *DİA*, İstanbul 1988, I/90-93.

Hatipoğlu, İbrahim, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Târîh-i İslâmiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı 3, ss. 197-212.

Jules Barthélemy-Saint Hilaire, *Mahomet et le Coran: précédé d'une Introduction sur les devoirs mutuels de la philosophie et de la religion. Le livre connaît un second tirage la même année*, Paris 1865.

Kalın, İbrahim, "Batı'da İslâm Algısının Tarihine Giriş", *Divan*, Sayı 15, ss. 1-51.

Kallek, Cengiz, "Erpenius, Thomas", *DİA*, İstanbul 1995, XI/306.

Kara, İsmail, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, Kitabevi Yay., İstanbul 1987, II/137-183.

Karlığa, Bekir, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004.

Köksal, Mustafa Asım, *Müsteşrik Caetani'nin Yazdığı İslâm Tarihindeki İsnad ve İftiralarla Reddiye*, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara 1961.

Özafşar, M. Emin; M. Mustafa el-Azami; Ahmet Hasan, *Oryantalist Yaklaşım İtirazlar*, Araştırma Yay., Ankara 1999.

Özdemir, Mehmet, "Dozy", *DİA*, İstanbul 1994, IX/515.

Özervarlı, M. Sait, "Abduh, Muhammed", *DİA*, XXX/482-487.

Öztürk, Mustafa, "Oksidentalizm Bağlamında Afgânî-Abduh Ekolü", *Marife*, Sayı 3, s. 43-69.

Sönmezsoy, Selahattin, *Kur'an ve Oryantalistler*, Fecr Yay., Ankara 1998.

Uçman, Abdullah, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII/424-427.

Uğur, Hakan, *Tevrat'ın Kur'an'a Arzı, Kur'an'ın Tevrat'ta Tasdik Ettiği Konular*, Emin Yay., Bursa 2011.

Uğur, Hakan, "Kitab-ı İzâle-i Şükûk", *Marife*, Sayı 3, ss. 440-444.

Yavuz, Salih Sabri, "Manastırlı İsmâil Hakkı", *DİA*, Ankara 2003, XXVII/563-564.

Yücel, Ahmet (Editör), *Oryantalistlerin Gözüyle İslâm*, Rağbet Yay., İstanbul 2003.

